

GOSPODARCZE ASPEKTY WIELKIEGO KRYZYSU GOSPODARCZEGO

(WYBRANE ZAGADNIENIA)

1. Problematyka ekonomiczna wielkiego kryzysu gospodarczego jest tak rozległa, że nie ma oczywiście możliwości przedyskutowania w trakcie jednego posiedzenia nie tylko wszystkich, ale nawet tylko wybranych najważniejszych jej aspektów. Stąd wynika potrzeba wstępnego wytypowania pewnych problemów, w których traktowaniu brak ciągle jednomyślności wśród badaczy, a które równocześnie wydają się istotne dla zrozumienia ewolucji gospodarki światowej w latach 1929—1933 (lub w zależności od kraju 1929—1935).

2. Dysponujemy już obecnie stosunkowo pokaźną liczbą prac opisowych, mających na celu przedstawienie przyczyn, przebiegu i skutków kryzysu w poszczególnych działach gospodarki, państwach lub grupach państw. Nie wyczerpują one jednak gospodarczej problematyki kryzysu, gdyż nawet najpełniejszy opis sytuacji w różnych branżach czy krajach nie stwarza podstaw do wyciągania jakichkolwiek bardziej ogólnych wniosków o mechanizmach i skutkach załamania światowego. Ich poznanie i zrozumienie wymaga przede wszystkim skoncentrowania się na studiach porównawczych.

3. Badania przebiegu i skutków kryzysu w skali makroekonomicznej, a nie mikroekonomicznej (w skali poszczególnych działów gospodarki lub państw) należy rozpocząć od wytypowania pewnych wspólnych mierników, za pomocą których będziemy mogli mierzyć natężenie wpływu zjawisk kryzysowych. W wypadku przemysłu można przyjąć, że takim uniwersalnym wskaźnikiem jest ogólny wskaźnik produkcji przemysłowej, chociaż pewne trudności sprawia różnorodna metodologia jego opracowywania w różnych państwach.

Dla rolnictwa ilościowy wskaźnik produkcji nie ma już tak uniwersalnego charakteru. Można go stosować tylko w stosunku do bardzo nielicznej grupy państw o czysto kapitalistycznym rolnictwie. Wobec tego jednak, że dominującą na świecie formą produkcji rolniczej w latach 1929—1935 była wytwórczość drobnotowarowa — należy szukać dla niej innego miernika charakteryzującego stopień oddziaływania kryzysu. Wynika to z faktu, że gdy kapitalistyczny wytwórca w rolnictwie dostosowywał wielkość produkcji do aktualnego poziomu popytu, to producent drobnotowarowy starał się pokrywać ubytek dochodów spowodowany spadkiem cen, poprzez zwiększenie produkcji. Dlatego gdy w krajach o dominująco kapitalistycznym rolnictwie kryzys spowodował pewien spadek wytwórczości, to w państwach o przewadze rolnictwa drobnotowarowego — wzrost produkcji. Wydaje się, że w tej sytuacji odpowiednim dla rolnictwa wskaźnikiem może być indeks cen płodów rolnych.

Z kolei powstaje jednak następujący problem — jak do wspólnego mianownika sprowadzać wyrażone w różnych jednostkach wskaźniki — ogólnie

ny produkcji przemysłowej i cen artykułów rolnych. Można by zaproponować oparcie się tu o dane dotyczące zmian w wielkości dochodu narodowego w poszczególnych krajach. Informacje o kształtowaniu się dochodu społecznego są jednak — ze względu na trudności metodologiczne i brak dostatecznie pewnych danych wyjściowych — praktycznie nieprzydatne do naszych celów. Stąd trzeba szukać innego rozwiązania. Proponowałbym, aby jako miernik wpływu kryzysu na całą gospodarkę przyjąć ogólny wskaźnik cen hurtowych. Odbijały się w nim bowiem zarówno zmiany w położeniu przemysłu, jak i sytuacji w rolnictwie, handlu, transporcie itd.

4. Analiza danych o przebiegu kryzysu przemysłowego (tabela 1) prowadzi do wniosku, że z większą siłą uderzył on w państwa o charakterze przemysłowym, niż w państwa o charakterze przemysłowo-rolniczym czy

Tabela 1

Spadek produkcji w okresie dna kryzysu przemysłowego w porównaniu z okresem najwyższego poziomu produkcji przed kryzysem (różnica w punktach)

Kraj	Spadek	Kraj	Spadek
Świat (z ZSRR)	32	Chile	28
Świat (bez ZSRR)	38	Norwegia	24
Europa (bez ZSRR)	29	Węgry	23
Stany Zjednoczone	49	Szwecja	22
Niemcy	47	Finlandia	22
Kanada	45	Estonia	22
Polska	42	Dania	19
Czechosłowacja	41	Anglia	18
Holandia	40	Hiszpania	17
Austria	37	Rumunia	14
Włochy	36	Japonia	9
Francja	36	Grecja	6
Belgia	31		

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Maty Rocznik Statystyczny 1937*, s. 125; 1938, s. 131; 1939, s. 146; *Annuaire Statistique de la Société des Nations 1936/1937*. Genève 1937, s. 165.

rolniczym. W zasadzie taka prawidłowość nie budzi zdziwienia. Są tu jednak pewne wyjątki, np. Włochy czy Polska. Dlaczego kraje te o charakterze rolniczo-przemysłowym zostały dotknięte przez załamanie przemysłowe w takim samym stopniu, jak państwa wybitnie przemysłowe? Wydaje się, że należałoby to chyba próbować wyjaśnić hipotezą o „autonomizacji sektorów”, która dokonywała się w okresie kryzysu w niektórych państwach. „Autonomizacja” polegała na osłabieniu pod wpływem gwałtownego ubożenia wsi — tradycyjnych więzów między przemysłem a rynkiem wiejskim, co powodowało utracenie przez przemysł znacznej części nabywców wśród rolników. W rezultacie przemysł w krajach rolniczo-przemysłowych, gdzie nastąpiła „autonomizacja sektorów” reagował na kryzys analogicznie, jak w państwach dominującego przemysłu, gdyż został pozbawiony rynku wiejskiego i działał w wąskim własnym kręgu.

5. Analizując kryzys przemysłowy należałoby zastanowić się nad

wpływem polityki gospodarczej rządu na jego przebieg. Zaryzykowałbym tu twierdzenie, że wpływ ten bezpośrednio nie był duży. Polityka gospodarcza miała bowiem przede wszystkim na celu rozwiązywanie doraźnych trudności, a to nie wystarczało dla zmniejszenia ogólnego zasięgu kryzysu i osłabienia jego ostrości. O głębokości załamania decydować więc musiały inne czynniki, z których jako najważniejsze należałoby chyba wymienić: chłonność rynku wewnętrznego, co wiązało się ze stopniem zamożności społeczeństwa, warunki dla prowadzenia efektywnego eksportu, istnienie rezerw finansowych pozwalających na przetrwanie najtrudniejszego okresu itp. Stosunkowo mniejszy wpływ na głębokość załamania odgrywały zjawiska monopolizacji przemysłu i działalność kapitałów obcych. Nie widać bowiem jakiegoś bezpośredniego związku między wielkością spadku wytwórczości przemysłowej a stopniem monopolizacji czy zależności między tym, czy kraj był eksporterem czy importerem kapitału. Problem oddziaływania monopolizacji i kapitałów obcych wymaga jednak dalszych badań, bo dotychczasowe obserwacje i wnioski mają charakter nazbyt „intuicyjny”.

6. O ile przy badaniu kryzysu przemysłowego mogliśmy wysunąć hipotezę, że dotknął on przede wszystkim wysokorozwinięte kraje przemysłowe, to kryzys agrarny nie wykazywał takich prawidłowości. Spadek cen był np. prawie analogiczny w Stanach Zjednoczonych, Polsce i Jugosławii, czy w Holandii, Nowej Zelandii, Argentynie i Włoszech (zob. tabela 2), a przecież kraje te znajdowały się na diametralnie różnych szcze-

Tabela 2

Spadek cen artykułów rolnych w okresie dna kryzysu w porównaniu z okresem najwyższego poziomu cen przed kryzysem (różnica w punktach)

Kraj	Spadek
Bułgaria	66,1
Litwa	65,0
Stany Zjednoczone	56,4
Polska	56,2
Jugosławia (ziemiopłody)	56,0
Kanada	51,9
Jugosławia (art. zwierzęce)	49,0
Holandia	48,4
Nowa Zelandia	48,1
Argentyna	47,6
Włochy	44,8
Niemcy	41,7
Australia	40,3
Irlandia	39,2
Norwegia	37,1
Szwecja	33,6
Finlandia	33,6
Szwajcaria	27,8
Anglia	24,5

Zródło: Obliczenia własne na podstawie: *Annuaire International de Statistique Agricole* 1934/35. Roma 1936, s. XXX; 1935/1936—1936/1937; Roma 1937, s. XXXII; 1937/38; Roma 1938, s. XXXII.

blach rozwoju gospodarczego. Warto by pokusić się o próbę wyjaśnienia, dlaczego tak było? Autor zagajenia nie potrafi tu wysunąć żadnej sensownej sugestii. Jest to jednak problem wart wyjaśnienia, bo może w nim tkwić klucz do rozwikłania mechanizmu kryzysu rolnego.

7. Warto by też zastanowić się nad problemem, czy i o ile występowała korelacja między kryzysem przemysłowym a rolnym. Na ogół z informacji o tych państwach, dla których dysponujemy niezbędnymi danymi statystycznymi, wynika, że kryzys rolniczy był ostrzejszy niż przemysłowy. Spadek cen artykułów rolniczych wystąpił w stopniu wyższym, niż zmniejszała się wytwórczość przemysłowa (zob. tabela 3). Są tu jed-

Tabela 3

Porównanie spadku ogólnego wskaźnika produkcji przemysłowej ze spadkiem cen artykułów rolnych lub żywności (w punktach)

Kraj	Spadek ogólnego wskaźnika produkcji przemysłowej	Spadek cen artykułów rolnych lub żywności
Stany Zjednoczone	49	56
Niemcy	47	42
Kanada	45	.
Polska	42	56
Czechosłowacja	41	25*
Holandia	40	48
Austria	37	.
Włochy	36	45
Francja	36	10*
Belgia	31	.
Chile	28	.
Norwegia	24	37
Węgry	23	.
Szwecja	22	34
Finlandia	22	34
Estonia	22	37*
Dania	19	.
Anglia	18	25
Hiszpania	17	.
Rumunia	14	.
Japonia	9	22*
Grecja	6	.

Z r ó d ł o: jak w tabelach 1 i 2.

* Wskaźnik kosztów żywności (*Maty rocznik statystyczny 1938*, s. 229). Dla informacji należy podać, że koszty żywności spadły w stopniu znacznie mniejszym niż ceny żywności. Łączyły się to z rozwarciem w okresie kryzysu tzw. nożyc cen numer dwa.

nak pewne odstępstwa od tego obrazu, np. w Niemczech i Francji, gdzie spadek ogólnego wskaźnika produkcji przemysłowej był ostrzejszy niż spadek indeksu cen artykułów rolnych. Wydaje się, że nie przeczy to jednak ogólnej tezie o ostrzejszym przebiegu kryzysu w rolnictwie niż w przemyśle. Teza ta pozwala zrozumieć, dlaczego w krajach, w których

rolnictwo odgrywało zasadniczą rolę w gospodarce — kryzys trwał dłużej niż w państwach przemysłowych.

8. Autor zagajenia nie przywiązuje większego znaczenia do finansowych aspektów kryzysu. Wydaje się bowiem, że sytuacja w zakresie pieniądza, kredytu, banków czy skarbowości odzwierciedlała tylko położenie produkcyjnych działów gospodarki narodowej, a nie stanowiła samodzielnego czynnika sprawczego kryzysu. Oczywiście nie oznacza to, że położenie finansowe nie oddziaływało na przebieg załamania w poszczególnych krajach czy w poszczególnych działach gospodarki, tak bowiem nie było. Chciałbym jedynie wskazać, że miało ono tylko wtórny charakter. Wielki natomiast wpływ na przebieg załamania odgrywał handel zagraniczny i związane z nim płatności międzynarodowe. Można sądzić, że handel zagraniczny stanowił zasadniczy kanał, którym kryzys przenosił się z kraju do kraju.

9. Odnoszę wrażenie, że ciągle jeszcze nie doceniane są ogólnogospodarcze konsekwencje wielkiego kryzysu. Na ogół sprowadza się je do zmian ilościowych, a nie jakościowych. Osobiście jestem skłonny traktować lata 1929—1935 jako punkt zwrotny w dotychczasowej historii kapitalizmu. Bowiem kryzys — a nie dopiero II wojna światowa — spowodował wejście w trzecią fazę kapitalizmu (po wolnokonkurencyjnym i imperializmie) — w okres kapitalizmu państwowomonopolistycznego. Pewne mechanizmy zrodzone żywiołowo pod wpływem załamania stopniowo krzepły i zaczęto świadomie je wykorzystywać w systemie kierowania gospodarką kapitalistyczną. Zmiany te okazały się trwałe i odgrywały coraz większą rolę. Zaliczyć do nich można: a) wzrastający udział państwa w kierowaniu gospodarką; b) stosowanie przez rząd metod planowania jako jednego ze sposobów oddziaływania na wzrost gospodarczy; c) podniesienie znaczenia zbrojeń jako formy świadomego nakręcania koniunktury; d) wykształcenie się w związku z tym kompleksu wojskowo-ekonomicznego, który w wielu krajach, szczególnie słabo rozwiniętych, zajął dotychczasowe miejsce tradycyjnej oligarchii finansowej.

Wymienione cechy nie z jednakową siłą wystąpiły w różnych krajach kapitalistycznych przed 1939 r., ale w większości dały już wówczas wyraźnie znać o sobie. W tych też zmianach widzę zasadnicze historyczne znaczenie wielkiego kryzysu gospodarczego.